

УДК 343.9:343.346.8:004

ГРЕБЕНЮК М.В., кандидат юридичних наук, доцент,
Міжвідомчий науково-дослідний центр з проблем боротьби
з організованою злочинністю при РНБО України
ЛЕОНОВ Б.Д., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
Національна академія Служби безпеки України

ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІЇ ПОШИРЕННЮ ДЕСТРУКТИВНОЇ ПРОПАГАНДИ ТА ДЕЗІНФОРМАЦІЇ НАПЕРЕДОДНІ ВИБОРІВ: АНАЛІЗ ДОСВІДУ ЄС

***Анотація.** У статті аналізується досвід ЄС із забезпечення протидії деструктивній пропаганді та дезінформації під час електоральних процесів. Висвітлюються проблеми боротьби з деструктивною пропагандою у вітчизняному інформаційному просторі. Аналізуються законодавчі ініціативи окремих країн ЄС у сфері інформаційного забезпечення протидії деструктивній пропаганді та дезінформації.*

***Ключові слова:** протидія, інформаційна безпека, електоральні процеси, деструктивна пропаганда, дезінформація.*

***Аннотация.** В статье анализируется опыт ЕС в обеспечении противодействия деструктивной пропаганды и дезинформации во время электоральных процессов. Освещаются проблемы борьбы с деструктивной пропагандой в отечественном информационном пространстве. Анализируются законодательные инициативы отдельных стран ЕС в области информационного обеспечения противодействия деструктивной пропаганды и дезинформации.*

***Ключевые слова:** противодействие, информационная безопасность, электоральные процессы, деструктивная пропаганда, дезинформация.*

***Summary.** The article analyzes the EU experience in providing counteraction to destructive propaganda and disinformation during electoral processes. The issue of combating destructive propaganda in the domestic information space is highlighted. The legislative initiatives of individual EU countries in the field of informational counteraction to destructive propaganda and disinformation are analyzed.*

***Keywords:** counteraction, information security, electoral processes, destructive propaganda, disinformation.*

Постановка проблеми. Напередодні проведення парламентських виборів в Україні у 2019 році тематика боротьби з пропагандою у соціальних мережах набуває надзвичайної актуальності з огляду на загрозу втручання РФ в електоральні процеси, метою якого є дестабілізація політичної ситуації. Невипадково, протягом останнього часу відзначається надмірне посилення протистояння між країнами Заходу та РФ, перш за все, в інформаційній сфері, що пов'язано з активізацією намагань останньої здійснити вплив на геополітику ЄС у вигідному для себе напрямку.

Загалом можна констатувати, що більшість інформаційних кампаній з дезінформації проводяться спецслужбами РФ проти держав Євросоюзу шляхом масованих кібератак на об'єкти критичної інфраструктури, впливу на політичні дебати, створення конфліктних контентів з метою розпалювання релігійної та іншої ворожнечі в суспільстві.

Результати аналізу наукових публікацій. В основу написання цієї статті покладено аналіз актів ЄС, а також чинного інформаційного законодавства окремих зарубіжних країн, які стосуються предмету дослідження, а також творчий доробок

відомих вчених, зокрема В. Брижка та М. Швеця [1], В. Горбуліна [2], В. Гурковського [3], О. Дзюбаня та В. Пилипчука [4], Д. Ланде [5], В. Панченко [6], В. Фурашева [7] та ін.

Однак в науковій літературі відсутні системні дослідження, присвячені протидії поширенню деструктивної пропаганди та дезінформації напередодні виборів.

Метою статті є визначення позитивного досвіду країн ЄС та РЄ у сфері протидії деструктивній пропаганді та дезінформації під час електоральних процесів для його можливого запозичення та використання правоохоронними органами України.

Виклад основного матеріалу. В державах-членах Європейських Співтовариств відкрито декларують, що саме РФ застосовуватиме дезінформацію та пропаганду для того, щоб змінити результати виборів. Керівництво Євросоюзу прагне робити поступальні кроки для запобігання поширенню дезінформації, яка може негативно вплинути на діяльність багатьох інституцій Євросоюзу. Ще у 2017 році в ЄС був створений сайт euvsdisinfo.eu для боротьби з дезінформацією з боку РФ [8], де міститься згадка про те, що він створений в рамках кампанії “ЄС проти дезінформації”, спрямованої на “поліпшення прогнозування, розгляду та реагування на прокремлівську дезінформацію”.

Сьогодні ж стратегічним завданням є оновлення формату ЄС у частині протидії російській дезінформації. Йдеться про протидію дезінформації, антидемократичній пропаганді та “фейкам”. Ця діяльність є частиною безпекової стратегії ЄС, оскільки непоодинокими стають випадки стороннього впливу на політику, вибори в окремих державах ЄС шляхом застосування різного роду маніпуляцій та спотворення правдивої інформації. Для цього застосовуються значні ресурси, які є більшими за ресурси, що виділяються для захисту у відповідних інституціях країн ЄС. Це зумовлює потребу у розробці національних стратегій на рівні кожної з 27 держав-членів ЄС, зміст яких має охоплювати інструменти протидії деструктивній пропаганді та дезінформації.

Аналіз останніх подій свідчить про послідовну політику ЄС у напрямку запобігання дезінформації та деструктивній пропаганді.

25 квітня 2018 року ПАРЄ ухвалила резолюцію про протидію російській пропаганді на рівні ЄС [9], згідно з якою державам-членам Ради Європи рекомендується створити органи (observatories) для відстеження фактів поширення дезінформації і фейків російського походження.

21 січня 2019 р. Рада ЄС (на рівні міністрів закордонних справ) обговорила питання реалізації плану дій проти дезінформації, який був представлений Єврокомісією ще в грудні 2018 р. як пріоритетний з урахуванням виборів до Європарламенту. Головну увагу було зосереджено на зовнішніх аспектах плану дій проти дезінформації, ідентифікації її джерел, посиленні відповідних ресурсів ЄС шляхом обміну досвідом між країнами-членами ЄС та його інституціями, вироблення інструментів спільної протидії дезінформаційній кампанії [10].

Відповідно до нового плану Єврокомісія збільшила бюджет групи зовнішньополітичної служби ЄС із стратегічних комунікацій, яка була створена для боротьби з дезінформацією, насамперед з боку РФ. Для забезпечення діяльності цієї групи у 2019 році планується виділити 5 млн. Євро, тоді як в 2018 році її бюджет складав лише 1,9 млн. Євро. Крім того, план боротьби із дезінформацією та пропагандою передбачає створення в установах держав-членів ЄС спеціальної системи швидкого оповіщення, що працюватиме для спрощення обміну даними та оцінками кампаній дезінформації, а також повідомлятиме про загрози дезінформації в режимі реального часу. В Єврокомісії також розглядають питання вжиття додаткових превентивних заходів з метою забезпечення повної прозорості електоральних процесів та їх кінцевих результатів для держав-членів ЄС.

З огляду на це, Європейський Союз закликає світові он-лайн-платформи, такі як Facebook, Twitter, Google посилити боротьбу з дезінформацією напередодні європейських виборів. Вони будуть зобов'язані забезпечити прозорість політичної реклами, активізацію зусиль щодо закриття фейкових аккаунтів, маркувати повідомлення, які автоматично розповсюджуються ботами, та співпрацювати з академічними дослідницькими установами, які займаються перевіркою фактів виявлення дезінформації. Із січня по травень поточного року он-лайн-платформи повинні будуть щомісячно звітувати перед Єврокомісією, яка у свою чергу, готуватиме звіти для оприлюднення в ЄС [10].

29 січня 2019 р. Єврокомісар з цифрової економіки і суспільства М. Габріель під час презентації першого звіту щодо усунення політичної дезінформації напередодні виборів повідомила, що боротьба з дезінформацією і пропагандою у співпраці ЄС з Facebook, Google чи Twitter має низку недоліків. Серед недоліків було виявлено те, що:

- 1) дезінформація не знає кордонів, тому потрібен загальноєвропейський підхід, згідно з яким співпрацювати в цій сфері повинні всі країни ЄС;
- 2) має місце зволікання з реакцією, спрямованою на запобігання дезінформації, тобто важливо, щоб плани були реалізовані досить оперативно;
- 3) потрібно розширити “поле дій” у сфері прозорості в мережі Інтернет з метою виявлення реклами, яка переслідує приховані політичні цілі [11].

Оприлюднений план боротьби із дезінформацією та пропагандою мотивує соцмережі до розробки нових правил, відповідно до яких під час європейських виборів політична реклама повинна бути схвалена соцмережею, а також містити чіткий банер з назвою її замовника. Тобто нові механізми мають поширюватися не тільки на рекламу для кандидатів або політичних партій, а й на заполітизовані питання в суспільстві, наприклад, такі як, імміграція. Згадані інструменти передбачають попередню спеціальну авторизацію для рекламодавців, а також створення архіву реклами, де можна буде отримати інформацію про тих користувачів, які її переглядали, зокрема їхній вік, стать і місце розташування, а також дані про витрати на рекламу. Дані з такої бібліотеки політичної реклами зберігатимуться й будуть у загальному доступі протягом 7 років [12].

Заслуговує на увагу те, що Facebook має намір:

- а) запровадити функцію, завдяки якій користувачі зможуть отримувати детальну інформацію з приводу посилань у новинній стрічці (ця інформація буде вбудована під посиланням, опція називатиметься “Про цю статтю”);
- б) скоротити кількість посилань із заголовками, що вводять в оману (клікбейтами);
- в) посилити перевірку викладених у публікаціях фактів за допомогою оновлення відповідної програми (нині вона може перевіряти контент 16-ма мовами); створити спеціальний штаб для запобігання поширенню недостовірної інформації, напередодні виборів. Як стверджують фахівці, нові механізми будуть доступні наприкінці березня і допоможуть “зробити політичну рекламу у Facebook більш прозорою” [13].

На думку Єврокомісії, Facebook має використовувати свої інструменти для розширення прав та можливостей споживачів та співпраці з органами та спеціалізованими дослідницькими установами ЄС для перевірки виявлених фактів.

Водночас, представники мережі Facebook вважають, що відносно політичної активності на Інтернет-платформах слід додержуватися “золотої середини”, а стосовно протидії дезінформації, фейкам й деструктивній пропаганді слід вживати превентивних заходів. При цьому представники компанії Facebook застерігають від надмірно суворих вказівок щодо видалення політично чутливого контенту, адже не можна, на їх думку, плутати ненависницькі пости з оціночними висловлюваннями окремих політиків, які комусь не до вподоби [14].

Політика боротьби з дезінформацією у державах-членах ЄС дедалі активніше реалізується. Фіксуються непоодинокі спроби боротьби з дезінформацією навіть за допомогою штучного інтелекту. Так, литовські програмісти навчили штучний інтелект шукати фейки в Інтернет. Спеціальну комп'ютерну програму, яка вже повноформатно працює, ще у вересні 2018 року презентували в Брюсселі оперативній робочій групі зі стратегічних комунікацій "East StratCom" та представникам Єврокомісії [15].

В основі технології знаходиться ідея, що комп'ютерні алгоритми здатні здійснювати пошук в контенті певних меседжів та наративів. Ця система щодня проводить моніторинг більше ніж 10 тисяч матеріалів з 500 литовських та російських Інтернет-доменів. У майбутньому вона зможе збільшити свою потужність до двохсот тисяч текстів на день. Нова розробка поки не потребує допомоги людей: комп'ютерні алгоритми шукають в Інтернеті підозрілі матеріали, а потім їх перевіряють волонтери та спеціалісти – "мережеві ельфи", які можуть позначити викривлення фактів чи неправдиву інформацію. Розробники сподіваються, якщо їхня програма доведе свою ефективність – у майбутньому вона може стати основою для загальноєвропейської платформи боротьби з фейками. Також політичне керівництво Литви закликає партнерів по ЄС посилити боротьбу з російською пропагандою, оскільки Європа повинна ретельніше готуватися до інформаційної війни з РФ. У 2018 році в Литві за підозрою в шпигунстві на користь Росії затримали декількох осіб, які виконували завдання російської розвідки і намагалися за допомогою своїх дій і контактів з позапарламентськими партіями впливати на політичні процеси в країні [15].

Прояви російської інформаційної пропаганди фіксують правоохоронні органи Франції, у зв'язку з чим у цій країні підготовлено проект закону з протидії фейкам на виборах. Відзначається, що минулорічна президентська кампанія у Франції ознаменувалася втручанням російських медіа, кібератаками та й загалом була "брудною" за французькими стандартами. Враховуючи масштаби загроз в інформаційній сфері, у "Стратегічному огляді" (Revue stratégique) Франції задекларовано, що питання дезінформації та її впливу стають одними з безпекових пріоритетів. Отже, у Франції на законодавчому рівні посилюються заходи з контролю мас-медіа, особливо напередодні виборів. Також у Франції державному регулятору надаватиметься право анулювати ліцензії телеканалів з метою протидії централізованій російській пропаганді. Це стосується також й блокування контенту в соціальних мережах, що стане додатковим, ще потужнішим інструментом протидії російському впливу [16].

У Фінляндії у 2017 році розпочав роботу центр по боротьбі з гібридними загрозами. Серед гібридних загроз засновники центру виділяють, серед іншого, поширення неправдивої інформації, атаки проти інформаційних систем, а також інші види атак за допомогою сучасних технологій [17].

Восени 2018 року у США на протидію пропаганди з боку РФ, Китаю та Ірану було виділено 40 мільйонів доларів, які мали бути спрямовані на виявлення дезінформації та взаємодію з регіональними соцмедіа, громадськими організаціями та пресою. Зазначається, що виділені кошти, зокрема, призначені для: впровадження технологій з раннього виявлення дезінформації; аналізу закордонної аудиторії, найбільш вразливої до її впливу; розвитку ефективної взаємодії із впливовими гравцями на ринку регіональних соціальних медіа, неурядовими організаціями та журналістами [18].

На саміті Великої сімки (G7), який відбувся влітку 2018 року у Канаді, країни-учасниці дійшли згоди щодо розробки нової системи захисту від поширення деструктивної пропаганди. Зокрема, країни G7 вирішили розробити систему захисту від

пропаганди і маніпуляцій за допомогою “Механізму швидкого реагування”, який покликаний скоординувати заходи з боротьби з деструктивною пропагандою. Очікується, що це дозволить оперативно і скоординовано припинити маніпуляції, пропаганду, а також інші “неприпустимі дії” і спроби дестабілізації з боку цієї країни. За допомогою нової системи захисту держави-члени G7 планують аналізувати дані про подібні інформаційні атаки, а також обмінюватися цими даними. Передбачається, що “в ідеальному випадку” відповіддю на атаку має стати скоординована реакція, яка може бути у вигляді відповідної кампанії або санкцій [19].

У внутрішній політиці інформаційна війна проявляється пропагандистським протистоянням політичних опонентів і агітацією, хоча нерідко набуває складнішого комплексно-маніпулятивного змісту ігор та інтриг, коли в хід ідуть будь-які доводи, звинувачення, компромат (зі скандалами), приховання від громадськості закулісних операцій тощо [1, с. 54].

У свою чергу, фахівці мають обґрунтовані підстави прогнозувати, що Росія втручатиметься не лише у вибори до Європарламенту, а й у виборчі процеси в Україні, Молдові та Польщі [20]. На жаль, як у світі, так і в Україні практично немає законодавства, яке б сприяло ефективній протидії гібридному впливу на виборчий процес, у зв'язку з чим зупинити маніпуляції виборами – надзвичайно складно. За таких умов для України важливими є питання забезпечення захищеності виборчих процесів від ворожих впливів, а з огляду на такий стан справ, важливим є опанування та вивчення європейського досвіду у цій сфері.

З цією метою 23 січня 2019 року керівництво Міністерства інформаційної політики України обговорило з представниками компанії Facebook питання співпраці у сфері інформаційної безпеки. За результатами домовленостей було схвалено рішення про те, що з 1 лютого 2019 року Facebook обмежує політичну рекламу для українських користувачів на час виборів. Заборонять, наприклад, розміщення передвиборчої реклами з-за кордону, щоб попередити зовнішнє втручання. Передвиборчою у компанії вважають ту рекламу, що стосується політиків, партій, мобілізації виборців та/або прагнення утримати виборців від участі у виборах. Політичні слогани і партійна символіка також охоплюються змістом такої компанії. Зазначені заходи є лише частиною нової політики компанії, метою якої є запобігання іноземному втручання у вибори та дезінформації на сторінках користувачів найбільшої світової соцмережі. У Facebook не стали коментувати, наскільки високою є загроза втручання у вибори в Україні. При цьому речник компанії пояснив, що можливість закордонного втручання є одним із факторів, який береться до уваги при плануванні особливої політики щодо певної країни, у якій наближаються вибори [21].

На думку західних експертів, поширення й розвиток інформаційно-комунікаційних технологій можуть підняти демократичні суспільства до більш високого рівня прозорості, вільного й миттєвого доступу до якісної інформації [20]. Натомість, інформаційний “бруд”, фейки та навмисно викривлені факти, які поширюють, скажімо, російські урядові ЗМІ та “фабрики тролів”, негативно впливають на суспільну думку. Тому розробка зброї проти фейків – справа нагальна як в Україні, так і в усьому світі, особливо напередодні виборів.

На думку керівника технологічного інкубатора “Google Jigsaw” Дж. Коена, в Україні відбувається дезінформаційна війна на трьох фронтах: дезінформаційні атаки, спрямовані на політичну систему, дезінформаційні атаки, спрямовані на порушення відносин України з її союзниками; інформаційні атаки, спрямовані на підтримку воєнних операцій на сході країни та в інших місцях [20].

У Комітеті виборців України також наголошують, що у період виборчої кампанії використання російських соцмереж як інформаційних джерел про діяльність та політичну позицію кандидатів суттєво збільшує ризики кіберпровокацій та дезінформації щодо суб'єктів виборчого процесу. З точки зору експертів Комітету виборців України, першочерговою проблемою залишається те, що окремі політичні сили продовжують використовувати російські соцмережі для поширення офіційної інформації про свої політичні партії [20].

Серед основних об'єктів протиправних посягань в інформаційній сфері виділяються інформаційно-телекомунікаційні системи органів державної влади України (у першу чергу МЗС, ЦВК, ДПС та МО України), державні реєстри та бази даних, а також автоматизовані системи управління технологічними процесами об'єктів критичної інфраструктури енергетичного, транспортного і фінансового секторів.

Висновки.

У ЄС значна увага приділяється розробці та впровадженню ефективних механізмів протидії деструктивній пропаганді та дезінформації, особливо напередодні виборчих процесів, що передбачає модернізацію європейської стратегії запобігання інформаційному впливу з боку РФ.

Очікується, що у найближчій перспективі основною формою здійснення протиправного кібервпливу будуть цілеспрямовані довгострокові кібероперації (APT-атаки), які реалізовуватимуться шляхом застосування моделі cyber kill-chain, зміст якої передбачає проведення кібератаки у декілька етапів: сканування системи з метою виявлення її вразливостей; застосування спеціального програмного забезпечення (експлойту) або методів соціальної інженерії для проникнення в систему; інсталяція шкідливого програмного забезпечення для віддаленого управління системою; безпосередня крадіжка або модифікація даних, блокування роботи системи тощо. На кінцевому етапі зловмисником вживаються заходи щодо знищення слідів своєї протиправної діяльності.

До чинників, що негативно впливають на стан протидії кіберзлочинності, слід віднести: неповну імплементацію у національне законодавство положень Конвенції Ради Європи "Про кіберзлочинність" щодо обов'язкового зберігання та надання операторами та провайдерами телекомунікацій на вимогу правоохоронних органів інформації, необхідної для розслідування кіберзлочинів; використання провайдерами телекомунікаційних послуг механізму перетворення мережевих адрес за технологією NAT (Network Address Translation) без застосування механізмів логування, що ускладнює процес ідентифікації абонентів; використання зловмисниками Інтернет-сервісів та цифрових технологій, а також окремих послуг, що надають провайдери телекомунікацій та хостери, які унеможливають ідентифікацію злочинця або отримання іншої інформації, необхідної для розкриття злочину (використання методів TOR та I2P, криптовалюти, виділених комунікаційних серверів тощо).

Разом з цим, доцільним вбачається активізація зусиль держави за такими напрямками: вжиття заходів з виявлення, запобігання та припинення спроб представників громадсько-політичних і релігійних об'єднань (насамперед, проросійських) політизувати та радикалізувати свою діяльність за підтримки закордонних центрів, інспірувати сепаратистські настрої та прояви релігійної ворожнечі серед етнічних громад, у тому числі й з використанням соціальних мереж, що може спричинити дестабілізацію суспільно-політичної обстановки, особливо у регіонах; вжиття профілактичних заходів, спрямованих на виявлення і недопущення використання закордонними недержавними організаціями та їх функціонерами можливостей вітчизняних ЗМІ, ресурсів мережі Інтернет, представників

мас-медійних громадських організацій та інших фахових об'єднань для створення механізмів впливу, у т.ч. фінансових, на вітчизняну інформаційну сферу, суспільно-політичні процеси, здійснення дискредитації діяльності органів державної влади, а також проведення антиукраїнських інформаційних акцій.

Одним з можливих чинників, що мінімізує негативні прояви пропаганди й дезінформації, є формування медійної освіти населення та розвиток якісної журналістики. Саме популяризація високоякісної незалежної журналістики дозволить зміцнити медійний простір, посилити співпрацю з державними ЗМІ. Журналісти і ЗМІ мають бути залучені до процесу ухвалення рішень, покликаних боротися з пропагандою та “фейками”.

Використана література

1. Брижко В.М., Швець М.Я. Є-боротьба в інформаційних війнах та інформаційне право: монографія. Київ: НДЦП АПрН України, 2007. 234 с.
2. Горбулін В.П. “Гібридна війна” як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Стратегічні пріоритети*. 2014. № 4. С. 5-12.
3. Гурковський В. Механізми використання дезінформації в умовах російської гібридної агресії. *Освіта регіону*. URL: <http://social-science.com.ua/article/1393> (дата звернення: 12.02.2019).
4. Дзьобань О.П., Пилипчук В.Г. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти: монографія/ за заг. ред. проф. В.Г. Пилипчука. Харків: Майдан, 2011. 244 с.
5. Ланде Д.В., Бойченко А.В. Сценарний підхід при дослідженні контенту та структури соціальних мереж. *Правова інформатика*. № 1(45)/2015. С. 3-8.
6. Панченко В.М. Інформаційні операції в асиметричній війні Росії проти України. *Інформація і право*. № 3(12)/2014. С. 13-16.
7. Фурашев В.М. Питання шляхів протидії деструктивної пропаганди: матеріали науково-практичної конференції *Деструктивна пропаганда: шляхи протидії та проблеми відповідальності*, м. Київ, 21 травня 2015 р. Київ: ТОВ “ІВА”, 2015. С. 35-38.
8. В ЄС запустили новий сайт для протидії пропаганді Кремля. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2017/09/12/7070857> (дата звернення: 12.02.2019).
9. ПАРЕ прийняла резолюцію про протидію російській пропаганді. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/04/25/7080993> (дата звернення: 01.03.2019).
10. ЄС чекає від міністрів порад, як запобігати дезінформації перед виборами до Європарламенту. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-mogherini-propaganda-fake-news/29721836.html> (дата звернення: 27.02.2019).
11. В ЄС назвали п'ять недоліків своєї боротьби з фейками і пропагандою. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-eu-borotba-fake/29739793.html> (дата звернення: 27.02.2019).
12. Facebook зберігатиме на серверах політрекламу і дані про замовника сім років. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/2628698-facebook-zberigatime-na-serverah-politrekلامu-i-dani-pro-zamovnika-sim-rokiv.html> (дата звернення: 27.02.2019).
13. Facebook обіцяє запобігти втручанню на виборах в Європарламент. URL: www.ukrinform.ua/rubric-technology/2628926-facebook-obicae-zapobigti-vtrucannu-na-viborah-v-evroparlamet.html<https://>(дата звернення: 01.03.2019).
14. Правила поведінки у Facebook, або як убезпечити свої персональні дані в соціальних мережах. URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/zahist-intelektualnoyi-vlasnosti-avtorske-pravo/pravila-povedinki-u-facebook-abo-yak-ubezpechiti-svoyi-personalni-dani-v-socialnih-merezhah.html> (дата звернення: 27.02.2019).
15. Литва закликала партнерів по ЄС посилити боротьбу з російською пропагандою. URL: <https://www.dw.com/uk> (дата звернення: 07.03.2019).
16. Якщо поглянути на Францію, то вона готує новий закон для протидії фейкам на виборах. Пропаганду забанять у Google. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2018/03/20/7079007> (дата звернення: 09.03.2019)

17. У Фінляндії розпочав роботу центр по боротьбі з гібридними загрозами. URL: <https://dt.ua/WORLD/u-finlyandiyi-rozpochav-robotu-centr-po-borotbi-z-gibridnimi-zagrozami-253391.html> (дата звернення: 10.03.2019).

18. Розвідка США виявила спробу втручання РФ, Китаю та Ірану у вибори до Конгресу. URL: <https://glavcom.ua/world/observe/rozvidka-ssha-viyavila-sprobu-vtruchannya-rf-kitayu-ta-iranu-u-vibori-do-kongresu-555334.html> (дата звернення: 10.03.2019).

19. На саміті Великої сімки (G7) в Канаді влітку 2018 року. URL: <https://ukr.segodnya.ua/politics/sammit-g7-v-kanade-es-i-ssha-na-poroge-torgovoy-voyny-ili-v-shage-ot-primireniya-1144339.html> (дата звернення: 10.03.2019).

20. Протидія пропаганді та дезінформації напередодні виборів до Європейського парламенту. URL: http://nbuviar.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=4131:protidiya-propagandi-ta-dezinformatsiji-naperedodni-vivoriv-do-evropejskogo-parlamentu-2&catid=71&Itemid=382 (дата звернення: 06.03.2019).

21. МІП і Facebook обговорили протидію втручання у виборчі процеси. URL: <https://mir.gov.ua/news/2920.html> (дата звернення: 10.03.2019).

~~~~~ * * * ~~~~~